

A 18. SZÁZADI BÁCSKA „ALULNÉZETI” EGYHÁZTÖRTÉNETE*

BÁRTH DÁNIEL

ABSTRACT

The study examines the future options of an „bottom up” ecclesiastical history of the region Bačka in the eighteenth century. The author makes argumentations to that based on the international literature and his own investigations before. This region, covering over ten thousand square kilometres, was uncommonly multi-religious and multi-ethnic in the eighteenth century, even in European comparison. For the special kind of researches, we need suitable archival sources: besides normative provisions very important are court records, letters and ego-documents too. This study shows three aspects of possible investigations. They are (1) lower clergy and local communities; (2) lay clergy and monastic clergy; (3) the tolerance and its limits in the confessional space. The examples come from former microhistorical case studies of the author.

SZAKIRODALMI HANGSÚLYOK A BÁCSKA

KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSÁBAN

A kalocsai-bácsi főegyházmegye történetének első összefoglalásai már a 19. század legelején napvilágot láttak. Katona István kétkötetes, nagyszabású munkája korának legmagasabb színvonalán kísérelte meg bemutatni az akkor 800 éves „kalocsai egyház” történetét.¹ Munkája látszólag hosszú időre szükségtelessé tette a nagyobb szintézisek megírását, újabb eredmények csupán néhány kisebb résztéma és a 19–20. század

vonatkozásában láttak napvilágot.² Ezen a téren is élen jártak a középkorra vonatkozó kutatások, amelyek időnként az általános magyar középkori alapkérdések között kerültek elő.³ A kalocsai főegyházmegye 18. századi történetével kapcsolatban – egy nagyon sokáig kéziratban maradt kiváló főpásztor-monográfián kívül⁴ – két évszázadon keresztül még tanulmányok is alig-alig láttak napvilágot.⁵ 1990 után a kalocsai érseki levéltár kutathatóságának fokozatos fejlődése nagymértékben elősegítette az ilyen irányú vizsgálatok kibontakozását, ugyanakkor éppen a 18. század hosszabb ideig kívül maradt a megélenkülő kutatások fősodrán. Örvendetes, hogy a katolikus újjáépítés egyik hazai vezéralakjának számító Patachich Gábor kalocsai érseksége (1733–1745) kapcsán nemcsak Hegedűs Antal monográfiája látott fél évszázados kéziratosságot, hanem legújabban a két Patachich, Gábor és Ádám (1776–1784) érsekségének monografikus igényű feldolgozása is megjelent.⁶ Utóbbi tagadhatatlanul adatgazdag és szakszerű munka, a címlapján azt a látszatot kelti, hogy szinte átfogja az egész 18. századot (1733–1784), ám érdemben összesen húsz esztendő eseménytörténetével foglalkozik. Még továbbra is „megíratlan” tehát a század derekának „hagyományos” egyháztörténete, ezen belül Csáky Miklós (1747–1751), Klobusiczky Ferenc (1751–1760) és legfőképpen Batthyány József (1760–1776) érsekségének időszaka. A később évtizedeken át esztergomi érsekként működő Batthyány több mint másfél évtizedes kalocsai főpásztorsága alatt országosan is nagyon jelentős változások történtek egyházszerkezeti, társadalmi, gazdasági és kulturális téren egyaránt, amelyek fajsúlyos nyomot hagytak az ekkoriban kiteljesedő hivatali-adminisztrációs gépezet által termelt és tárolt iratanyagban. Az érsek által személyesen megtartott egyházlátogatási körút (1762) jegyzőkönyvei, az 1763-ban megtartott egyházmegyei zsinat dokumentumai,⁷ valamint a három bácskai esperesi kerület kánoni vizitációjának (1767) nagyszabású jegyzőkönyvei már önmagukban az egyházmegyei, espereskerületi és lokális szintű egyháztörténet alapvető forrásanyagát jelentik. Ehhez járulnak hozzá az 1760–1770-es években már rendszeresen megtartott konzisztórium ülések fokozott részletességgel vezetett jegyzőkönyvei, valamint a kapcsolódó szálas iratok tematikusan elrendezett, több száz iratfolyómétert kitevő dokumentációja.⁸

Sem a kalocsai-bácsi főegyházmegye, sem az annak déli féltekét jelentő Bácska 18. századi egyháztörténete nem tekinthető megírtnak, lezártnak és legkevésbé szakmai értelemben vett „lerágott csontnak”. Különösen azért, mert ez a század a török hódoltság utáni újjáépítésnek, a katolikus egyházszerkezet restaurációjának ideje is egyben, amely egyúttal a Tridentinum normáinak érvényesítését, tehát bizonyos reformfolyamatokat is magában foglalt. Az újjáépítés és a reform együttes jelentkezése a század első felében izgalmas elemzési területet nyújt az európai analógiák szemszögéből. Ezen a területen ekkor jelentkeztek azok a tényezők is, amelyek a német történetírásban a *Konfessionalisierung* (felekezeti képződés) gyűjtőfogalmában elsősorban a 16–17. századra koncentrálódnak.⁹ A 18. század első felében az általunk

vizsgált régióban számos jelenség e paradigma jegyében értelmezhető. A kultúrtörténeti szemléletű kutatások által késő barokknak nevezett időszakot a század közepétől a (korai) felvilágosodás váltja fel, amelynek különböző szintű lenyomatai az egyházi mentalitásban is kimutathatók. A század utolsó évtizedeiben a jozefinizmus és annak még sokáig elhúzódó hatása jelent szintén beható vizsgálatára méltó színfoltot. A 18. század további vizsgálata mellett szól, hogy ebből az időszakból van végre forrásanyag, köszönhetően az egyházi és állami adminisztráció rendszeressé válásának. Ugyancsak ekkor teremtődtek meg azok az intézményi strukturális viszonylatok, amelyek a vidéki életet 1848-ig, sőt számos esetben el egészen a 20. század közepéig meghatározták. Mindez ezen tájékon párhuzamosan haladt a 18. századi migráció ismert folyamatival, az új telepesközösségek létrejöttével és megszilárdulásával, a lokális közösségi kultúrák formálódásával.

Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy egyrészt szükség van a Duna-Tisza köze déli régiójának további, 18. századra koncentráló kutatására, másrészt ez a vizsgálat nem koncentrálódhat csupán a hagyományos egyházmegyetörténet, főpásztortörténet, intézmény- és egyházpolitika-történet, egy szóval a „felülnézeti” egyháztörténet szintjére, hanem le kellene ereszkednie „alulnézetbe”. Ez a perspektívaváltás módszertani értelemben szakít a felekezetiesség mentén szerveződő egyháztörténeti hagyománnyal, annak alapvetően „belső” (gyakran apologetikus) szemléletével, olyan forrásokat preferál, amelyek a dominánsan társadalom- és kultúrtörténeti kérdésfelvetések megválaszolására alkalmasak lehetnek. A problémaközpontú vizsgálatok háttérében történeti antropológiai, mentalitástörténeti kérdések állnak, munkamódszer tekintetében a mikrotörténet metodikája dominál. Az alulnézeti egyháztörténet célja a mindennapok szintjének megragadása, a lokális vallási kultúrák megismerése.¹⁰ A helyi vallás így értelmezett fogalmába természetesen nem csak hivatalos vallási szint, hanem az ún. népi vallás, sőt a tételes vallásokon kívül rekedt hiedelmek is beletartoznak.

MIÉRT PONT A BÁCSKA?

Az efféle alulnézeti egyháztörténet számára keresve sem találunk jobb terepet valóságok és etnikumok tekintetében európai viszonylatban is páratlan sokszínűséget és tarkaságot mutató Bácskánál.¹¹ A több mint tízezer négyzetkilométernyi régió kora újkori története az alföldi tájakhoz hasonló fejlődést mutat. A török hódoltság időszakában itt is jelentősen leeredukálódott a lakosságszám (különösen a magyarság létszáma), és megritkult a korábbi sűrű településhálózat. A 17. században a katonáskodó szerbek és katolikus délszlávok csoportjai telepedtek le a vidéken. Utóbbiak kapcsán a ferences misszionáriusok megtartó munkája és vezető szerepe közismert.¹² Ezek az etnikus szemléletű történetírásban vitatott eredetű, többnyire boszniai horvát csoportok (bunjevácok, sokácok, rác-horvátok)¹³ a 17–18. századi egyházi

és állami latin nyelvű forrásokban az *illyricus* összefoglaló névvel illetődtek. Ugyanitt a görögkeleti szerbek a *schismaticus* (szakadár) elnevezést kapták.

A bácskai etnikus és vallási sokszínűséget leginkább a török hódoltság utáni népesedéstörténeti folyamatok határozták meg. Az elpusztult középkori falvak helyén több hullámban új települések egész sora jött létre a 18. század folyamán. Az új népeség alapvetően kétféle módon érkezett ide: vagy szervezett betelepítések útján, vagy az ún. spontán migráció keretében, amelynek fő irányaként az észak–déli mozgást jelölte meg az ezzel foglalkozó kutatás. A szervezett telepítések jelentős része a Habsburg-államhatalom támogatásával ment végbe, és döntően a római katolikus németység betelepítésére irányult. A korábbi történetírásban a sakktábla alaprajzú falvakba letelepített és jelentős kedvezményekkel ellátott, császárhű és római katolikus németiséggel kapcsolatban jelentkező sztereotípiáknak némiképp ellentmondanak azok az adatok, amelyek a század utolsó évtizedeiben ugyanezen állami vezetés részéről az evangélikus németek itteni letelepedését szorgalmazó rendelkezésekre mutatnak. A szervezett betelepítések keretében görög katolikus ruszinok is érkeztek a Bácska néhány településére, meghatározó szint adva ezzel az egyébként is változatos etnikai és vallási térképnek, amit a század egészében folyamatosan zajló spontán migráció tetőzött be igazán. Ennek keretében különösen a magyarság létszáma nőtt meg, akik a szélrózsa minden irányából érkeztek ide, és jellemzően római katolikus, valamint kisebb arányban református vallásúak voltak. Kevesebb számban szlovákok és németek is bevándoroltak ilyen módon a régióba. A kereskedelemmel foglalkozó örmények újvidéki kolóniája és a szerteszt, kisebb diaszpórákban leteleplő zsidók tetőzték be a régió sokszínűségének kialakulását.¹⁴

Az etnikai és vallási sokszínűséget – pontos korabeli források híján – a 19. század előtti időszakban nehéz adekvát számokban kimutatni. Ezt a munkát egyébként is lehetetlenné tenné a korán megindult, többirányú asszimilációs folyamatok ismert és magától értetődő ténye. Nagyságrendileg – az első magyarországi népszámlálás adataiból kiindulva – elmondható, hogy a 18. század végén nagyjából 100 településen körülbelül 400 000 ember élt a Bácskában. A lakosság kétharmada volt római katolikus vallású, negyede pedig az ortodox keresztény hit követője. Ehhez járult hozzá a protestánsok kb. 10%-os aránya, valamint a zsidók nagyjából 1%-ot kitevő csoportja. Ekkoriban már a magyarság relatív többségével számolhatunk, amely mellett igen jelentős volt a németek, a katolikus délszlávok és a szerbek aránya. Emellett a szlovák, a ruszin és a zsidó lakosság számaránya csupán néhány százalékot tett ki.¹⁵

A vallási és etnikai mezők esetében ritkán rajzolódnak ki éles határok. A szerbek ortodoxiája és az említett délszláv (horvát) csoportok római katolicizmusa ebből a szempontból meghatározó tényező. Hasonlóképpen distinktív jellegű a ruszinok görög katolicizmusa, az örmények speciális egyesült katolicizmusa, valamint a zsidóság izraelita jellege. Korántsem ilyen egyszerű a helyzet a többi nemzetiség

esetében. Bár a bácskai magyarok többsége római katolikus volt, elég jelentős és karakteres kulturális jellemzőkkel rendelkező protestáns (túlnyomórészt református) magyar csoportokkal is számolhatunk. Hasonlóképpen a nagyrészt római katolikus németiség mellett evangélikus, sőt kis számban kálvinista németek is letelepedtek a régióban. Az itt élő szlovákok túlnyomó többsége evangélikus volt, akik helyenként római katolikusokkal színeződtek.¹⁶

A Bácska bonyolult interetnikus és interkonfesszionális viszonylatai páratlan lehetőséget kínálnak a lokális szintek megragadható folyamatok, konfliktusok és kölcsönhatások vizsgálatára, különösen azért, mert mindehhez egy, a hazai viszonylatban meglehetősen jó levéltári forrásadottság társul.

AZ ALULNÉZETI PERSPEKTÍVA FORRÁSTÍPUSAI

A lokalitás és az „alulnézet” fenti hangsúlyozása egyértelműen az *alsópapság* forrásanyagának jelentőségét állítja középpontba. Az egyházi társadalom e rétege – néhány kezdeményezéstől eltekintve – alig kutatott a kalocsai főegyházmegye kora újkori történetében, annak ellenére, hogy más hazai egyházmegyék már önálló, monografikus eredményeket könyvelhetnek el ezen a téren.¹⁷ A piramisszerű hierarchiába rendezett egyházi társadalom legszélesebb, alsó rétegének számító *alsópapság* fogalmába – pragmatikus definíciónk szerint – azok a papok tartoztak, akik lokális közösségekben, a hívekkel aktív interakcióban éltek és működtek a kora újkori és újkori Magyarországon.¹⁸ Logikusan ebbe a gyűjtőfogalomba integrálhatók a nem katolikus keresztény felekezetek lelkészei, valamint azok a katolikus szerzetesek is, akik aktív és állandó pasztorációs tevékenységet végeztek a hívek körében (különösen akkor, ha rendházaik egyúttal plébániai funkciót is elláttak).

A témakör alapvető jellemzője, hogy nem teszi lehetővé teljes körű és átfogó forrástipológia összeállítását, hiszen forrásbázisa végtelenné bővíthető. Az eddigi kutatások azonban kirajzolják a legrelevánsabb forrástípusokat. Ezek élén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerepelnek.¹⁹ A vizitációk egyik legfontosabb célja éppen a plébánosok személyének, műveltségének, pasztorációs tevékenységének és nem utolsósorban magánéletének ellenőrzése volt. Ezt a számunkra nagy távlatú kiindulópontot csak a jegyzőkönyvek gyakran tetten érhető sematikusága és monotonitása árnyékolja be kissé.²⁰ Annak ellenére, hogy a jegyzőkönyvek országszerte hasonló szerkezetűek és a kérdőpontok tekintetében – korszakos keresztmetszetben – majdnem tökéletesen megfeleltethetők egymásnak, az érdemi adatok tekintetében meglehetősen eltérő színvonalúak lehetnek. Viszonylagos biztonsággal várhatunk adatokat az aktuális plébánosok életkoráról, születési helyéről, (ritkábban) társadalmi származásáról, tanulmányairól, korábbi szolgálati helyeiről, jövedelmeiről, „rendes, erkölcsös életéről” stb. Ezek valóban nélkülözhetetlen adatokat jelentenek egy történeti sematizmus összeállításához.²¹ Témánk szempontjából kiemelkednek

a vizitációk azon változatai, amikor a „lelkiismeretes” és buzgó vizitátor az unostalan ismételt, sztereotip kifejezések mellett részletezőbben ismertette a plébános és a parókia helyzetét, valamint mindezeknek a helyi közösséghez való viszonyait. Nem ritkán előfordul, hogy hosszan ecsetelik a plébános sérelmeit (*gravamina*), amelyek leginkább a *communitással* kapcsolatosak. (Ezeket a plébánosok már előre összeírták.) A legjobb jegyzőkönyvekben a nyilvános bűnösök nevét, vétkét és a rájuk kiszabott büntetést is feljegyezték. A falu panaszaival plébánosára viszont – tapasztalataim szerint – meglehetősen ritkán részleteződnék a jegyzőkönyvekben, ezeket inkább önálló levél formájában küldték el a felsőbb egyházi hatóságokhoz. Általában véve az egyházlátogatási jegyzőkönyvekről elmondható, hogy a kvantitatív elemzések szempontjából a témakör legkiválóbb, legnagyobb mennyiségű és leg-homogénebb forrásanyagát jelentik. A kutatás ezt korán felismerte és ki is aknáztta.²² Kvalitatív jellegű elemzésekre annyiban alkalmasak, amennyiben a feljegyzések közelítenek a konkrét esetekhez és konfliktusokhoz.

A vizitációk által ellenőrzött egyházi elvárások régóta jól ismert és sokat kutatott forrásait a normatív rendelkezések jelentik, amelyeknek változatos formái (szinodális könyvek, statútumok, körlevelek, manuálok stb.) témánk szempontjából is eltérő relevanciát hordoznak.²³ Ezek ismerete nélkül lehetetlen lenne megfogalmazni az alsópapssággal kapcsolatos felső egyházi irányítás szándékait, követelményeit, és elképzelhetetlen lenne a normaszegés alakzatainak értelmezése. Nem csak azok az elvárások²⁴ (és folyamatos változásaik) követhetők nyomon a normatív rendelkezések vizsgálatával, amelyek szigorúan a papságra vonatkoztak, hanem azok a hívek szokásaival, vallási életével és mindennapjaival kapcsolatos egyházi behatások is kitapinthatók, amelyek közvetítésére elsősorban éppen az alsópapsság volt hivatott.²⁵ Többszörösen összetett elvárásokkal fordulhatunk tehát a kora újkori és újkori felső (római, egyháztartományi, egyházmegyei, esperesi kerületi, egyházközségi) rendelkezések felé, amelyek feltárásának és használatának az egyháztörténet mellett a néprajzi szakmunkákban is komoly hagyományai vannak. Különösen olyan korszakok és témák vonatkozásában fontosak a népi kultúra iránt érdeklődők számára, amelyekben ezek a normatív jellegű források tartalmazzák adott esetben az egyedüli adatot bizonyos jelenségekre. A forráskritikai megfontolások között persze sosem árt figyelembe venni e forrástípus jellegzetességeit (főként a valóság másodlagos visszatükrözése kapcsán), ám még a legrosszabb esetben is legalább az egyházi irányítás nyomonvonalait és szándékait bizonyára híven tükrözik az utókor számára.²⁶

Az egyházmegyei levéltárak iratkezelési szokásainak függvényében Európa-szerte változó módon, de gyakran rendezik külön egységekbe az egyházmegye valamennyi valaha élt papjának személyenként elkülönített iratait. Az ún. *perszonális* iratok²⁷ kialakítása jelentősen megkönnyíti a kutatók dolgát, amikor az egyes papi egyéniségek működését kívánják górcső alá venni. Előfordul, hogy a végrendeleten és a halálozással kapcsolatos iratokon kívül más levéltári egységekből (pl. szentszéki

és plébániai iratok) is ide rendezik az adott személlyel kapcsolatos ügyeket. Mondhatni, már maga a perszonális iratsomók egymáshoz viszonyított mennyiségi különbségei is árulkodók lehetnek a konfliktusos egyéniségek és konformista papok²⁸ ambivalenciája szempontjából.

Valóban kvalitatív szempontokat érvényesítő elemzésre leginkább a történelmi cselekvők személyes megnyilatkozásait tartalmazó *ego-dokumentumok* alkalmasak.²⁹ Utóbbi fogalomba – német történészek nyomdokain – a naplók, levelek, vallomások tartoznak. Speciális egyházi műfajt jelentenek a plébániák háztörténetei. A *historia domus*, amely nagyobb mennyiségben akár kvantitatív elemzésekre is alkalmas lehet, egyediségében akár a plébánosok személyes naplóját is helyettesítheti.³⁰ A papok grafomániás vagy azzal ellentétes alkatának megfelelően e kötetek változóan releváns, ám megkerülhetetlen forrásokként értékelhetők. Nyilván a tematikailag rendkívül szerteágazó *levelezésről* sem lehet általános érvényű megfogalmazásokat tenni, ám az egyértelmű, hogy az alsópapság mentalitása, műveltsége és az eseti, lokális konfliktusai kapcsán megkerülhetetlen és nagyon gyakran kulcsfontosságú dokumentumokat jelentenek.³¹ A személyes megnyilatkozások speciális, ám rendkívül értékes forrásanyagát jelentik a legkülönbözőbb peres vagy kivizsgálásra elrendelt ügyek keretében felvett *kihallgatási jegyzőkönyvek*, akár a vádlott, akár a tanúk személyes megnyilatkozásainak lehetőség szerinti hiteles feljegyzésével állunk szemben. A gyakrabban és nagyobb mennyiségben jelentkező tanúkihallgatások forrásértékére a történelmi néprajz már régen rávilágított,³² ám az alsópapság vonatkozásában, különösen Magyarországon e forrástípust még nagyon kevésbé aknázták ki a kutatók. A papi normaszegések dokumentumai leggyakrabban az egyházmegyei szentszéki jegyzőkönyvekben és, ami számunkra meghatározóan fontos, az azokhoz kapcsolódó szálas iratok hatalmas dokumentumgyűjteményeiben találhatóak. A korábbi kutatás tartózkodása egyrészt a szentszéki iratok időszakos titkosításából, másrészt – főként a belső egyháztörténet részéről jelentkező – óvatos, kissé szégyenkező hozzáállásából fakadt.

TÉMAFELVETÉSEK ÉS VIZSGÁLATI ASPEKTUSOK

Alsópapság és lokális társadalom

Jelen sorok szerzője tollából 2013-ban már megjelent egy programadónak szánt áttekintést arról, hogy magának az „alsópapság és lokális társadalom” témakörnek és a tudományágak (egyháztörténet, néprajz, történelmi antropológia) gyümölcsöző együttműködésének milyen perspektívái és hozadécai lehetnek.³³ Idézzük föl e problémák és csomópontok lényegét a 18. század nézőpontjából, hiszen e tényezők – terveink és meggyőződésünk szerint – a következő évek kutatásai szempontjából is irányadóak lehetnek.

1. Az alsópapság mint társadalmi csoport (a statisztikailag leírható adatoktól a mentalitásig)
2. Az alsópapság és az egyházi vezetés viszonyrendszere (a normatív rendelkezésektől a vizitációkon át a *pastor bonus* kép alakulásáig)
3. Az alsópapság és a közösség kapcsolatrendszere (a papi attitűdöktől az alulnézeti „jó pap” képig)
4. Papok a lokális hatalmi mezőben (a communitastól a kegyurakon át a helyi értelmiségig)
5. A plébánia/parókia mint intézmény a helyi életvilágokban (a hivataltól a mintaadó háztartásig)
6. A plébánia mint gazdasági tényező (a paptartástól a hitelintézetig)
7. A pasztorációs tevékenység mint „szolgáltatás” (a szentségektől a szentelményeken át a lokális szokásokig)
8. Konfliktusok és normaszegések mikroanalízise (a „jó pap”, „rossz pap” sztereotípiáktól a tetteges konfliktusokig)
9. Alsópapság és a népi kultúra (a kultúráközvetítéstől a reformokon át az „eltávolodásig”)
10. Papság és ideológia a nagy eszmetörténeti paradigmák mentén (a konfesszionalizációtól az egyházi felvilágosodásig)

Nincs okunk kételkedni abban, hogy mindezek a tényezők vizsgálhatók a 18. századi Bácska vonatkozásában is. Terjedelmi okokból jelen dolgozat nem vállalhatja föl valamennyi aspektus részletes tárgyalását, az alábbi alfejezetekben mindössze néhány elemzési szempont felvillantására kerül sor.

Papság és népi kultúra: attitűdök változatai

A papság kultúráközvetítő szerepe a 18. század első felében a normaközvetítés terén egyértelműen kimutatható. Az egyházszervezet megszilárdulása a szentségi életre vonatkozó tridenti szellemiség meghonosítását jelentette. Egyfajta szakrális ökónómia keretében a közösség tartotta el a papot,³⁴ aki cserébe „szolgáltatásokat” nyújtott a híveinek. Utóbbiak gyakorlatilag a barokk vallásosság legfontosabb megnyilvánulásai voltak, amelyek a vidéki élet elvárásainak megfelelően erősen agrárkarakterű egyházi gyakorlatot öltöttek. A szentségek, a szentelmények, a mise, a prédikáció, a hitoktatás, a misealapítványok, a lokális ünnepek (templombúcsú, fogadalmi napok), a processziók (búzaszentelés, keresztyáró napok, úrnapja, mindenszentek), a búcsújárás, a szenttisztelet megnyilvánulásai, a vallásos társulatok stb. mind-mind a papi „szolgáltatások” rendszerébe tartozó elemek, amelyek szorosan érintkeztek az ún. népi vallásossággal és népszokásokkal. A Bácska esetében

különösen izgalmas, hogy az említett pasztorációs és rituális műveletek kialakítása, bevezetése során a papság milyen integrációs tényezőt jelentett a migráció útján, esetenként a szélrózsa minden irányából származó emberekből létrejött új településeken. A betelepülés után évtizedekkel pedig úgyszintén nem volt mindegy, hogy az adott esetben egymással vetélkedő, hangadó csoportok közül a mindenkori pap ki mellé áll, kinek a homogenizáló törekvéseit támogatja egy-egy új szokás bevezetésekor vagy vetélkedő igények esetén az adott szokás „győzelemre” vitelekor. Mindezekkel kapcsolatban a konformista és egyéniség típusú papi attitűdök kérdése is felmerül, amelynek világos megkülönböztetéséhez releváns forrásokra van szükség. Egy korábbi esettanulmányban feldolgoztuk a kolluth-i (Küllöd, ma Kolut, Szerbia) káplán, később plébános Matthias Szloboda küzdelmes törekvéseit, aki az 1760-as években meglehetősen drasztikus módon nyúlt bele a helyi szokásrendbe.³⁵ A fiatal lányok koraőszi szőlőörzését szerette volna úgy megakadályozni, hogy egy vasárnapon behajtatta a határból a lányokat, nyilvánosan megszegyenítve és karámba zárva őket. A kisebb-nagyobb lányok szülei ezt finoman szólva nem nézték jó szemmel: kiszabadították gyerekeiket és megtámadták a paplakot. A skandalum nyomán levelezések és vizsgálatok indultak, amelynek dokumentációja fényt vet a fiatal pap attitűdjére. Szloboda a szemináriumából frissen kikerülve nagy lendülettel és erkölcsnemesítő szándékkal vágott neki lelkipásztori munkájának. Lendületével kissé túllőtt a célon. Időlegesen magára haragította falu illír (sokác) lakosságának egy részét, akik érintettek voltak a megszegyenítő műveletben. Később, amikor a megerősödő helyi németiséggel még komolyabb konfliktusa támadt, akkor már inkább a csökkenő lélekszámú illírek pártjára helyezkedett. Amikor a közeli Zombor ferences konventjéből ellátogatott a faluba az illír ünnepi hitszónok, Szloboda örült, hogy az „erős pap” (aki gyógyítással, áldásosztással és ördögűzéssel is foglalkozott) segítette ilyen irányú törekvéseit.

A 18. század utolsó harmadától a Bácskában és Magyarország más tájain is egyre határozottabban kirajzolódik egy új papi attitűd: a helyi vallásos és világi szokások átalakítójaként, reformátoraként feltűnő plébánosok és lelkészek alakjában, akik közül a néprajz leginkább a szarvasi evangélikus Tessedik Sámuel tartja számon (egyébként a néprajzi érdeklődés előfutáraként), ám rajta kívül még papok százai működtek ugyanekkor meglehetősen hasonló mentális és viselkedési normák alapján.³⁶ Ezek nagyobbik része szükségszerűen konfliktusba került híveivel, amely összetűzések – a kutatók szerencséjére – gyakran írásos nyomot is hagytak maguk után.³⁷ Az efféle ügyekkel kapcsolatos iratok (levelek, kihallgatási jegyzőkönyvek stb.) minuciózus vizsgálata nem csak az események minél tökéletesebb rekonstruálásához, hanem – ami számunkra még fontosabb – az egyéni mozgatórugók megértéséhez is hozzájárul.³⁸ Kérdés, hogy mennyiben illeszthetjük a korszak jól kitapintható szemléletváltozására az *egyházi (katolikus) felvilágosodás* címkéjét, ám – jobb híján –

egyelőre ezt alkalmazhatjuk.³⁹ További kutatásoknak kell tisztázni azonban, hogy a magyarországi forrásanyagban miként tapintható ki a jozefinizmus hatása az alsópapság vonatkozásában, valamint még ennél is nehezebb feladatként jelentkezik az egyházi belső reformfolyamatok és a korai egyházi felvilágosodás közötti átmenet részleteinek a tisztázása.⁴⁰ Utóbbi kérdések egyúttal az alsópapság és a népi kultúra (különösen a népi vallásosság) kapcsolatának 18. századi kulcskérdéseit is jelentik egyben.⁴¹ A barokk vallásosság „kinövéseinek” megnyirbálásán sajnálkozó Bálint Sándor által⁴² közelebről nem definiált, ám annál többször a leegyszerűsített „jozefinista papság” kifejezéssel és meglehetősen korholó hangnemben említett csoport tevékenysége korántsem csak egy évtizedig tartott, hanem már 1780 előtt elkezdődött és szellemiségében a 19. század első évtizedeire is átsugárzott. Éppen ez a népi kultúrától való „eltávolodás” volt az előfeltétele annak, hogy ugyanez a papság nem sokkal később aktívan részt vegyen a „népi kultúra felfedezésének” folyamatában.⁴³

Szerzetesség és világi papság

Az alulnézeti egyháztörténethez a szerzetesek mindennapi életét, a rendházak belső működését, az egyes rendtagok mikrovilágát, együttélését és esetleges konfliktusait taglaló tanulmányok is hozzátartoznak. Kevés a „földközlelől” bemutatott szerzetes, különösen az irodalmi munkásságot hátra nem hagyó, átlagos személyiségek megismerésével állunk rosszul ebből a szempontból.⁴⁴ Ami a példának kiválasztott, a Bácskában nagy hatást gyakorló ferenceseket illeti, különösen messze vagyunk a szakirodalomban előszeretettel (szinte topikusan és sztereotip módon) emlegetett „ferences lelkület”, „ferences szellemiség” konkrét, 18. századi tartalmi jellemzőinek forrásokon keresztül történő feltárásától.⁴⁵

A ferencesek és a világi egyházszervezet közötti kora újkori kapcsolatok külső formáját illetően több alapvető folyamat játszódott le a 18. századi Magyarországon. A katolikus egyháztörténet axióma-jellegű megfogalmazásai közé tartozik, hogy a török hódoltság egykori területein, a korábbi missziós jellegű munka dandárját végző szerzetesrendek, elsősorban a ferencesek és jezsuiták az újjáépítés századának első felében is folytatták tevékenységüket. Különösen a ferencesek sok helyen a plébániák adminisztrátoraiként vagy káplánként vettek részt a mindennapi pasztorációs feladatokban.⁴⁶ A meglehetősen vontatottan „újjáéledő” vagy „kiépülő” katolikus egyházszervezetnek tulajdonképpen létszüksége volt a felszentelt papként teljes körű plébániai joghatóságot és lelkipásztori gyakorlatot ellátni képes ferencesekre, akik az egyházi hierarchia alsó régiójába tartoztak ugyan, de nyilvánvalóan hatalmas előrelépést jelentettek az időszakos engedéllyel felruházott laikus licenciátusokhoz képest.⁴⁷ A másik alapvető és a legtöbb egyházmegyében nyomon követhető folyamat előbb a licenciátusok, majd ehhez képest második hullámban a szerzetesek plébániai

gyakorlatának kiszorítását célozta meg a világi egyházi vezetés részéről. E rendelkezések háttérében ott találjuk a püspöki és érseki székhelyeken létrehozott papnevelő szemináriumokat és az ott, magas színvonalon kiképzett alsópapság egyre bővülő emberanyagát. Miután az egyházmegyei központok a század 30-as, 40-es éveitől kezdve egyre több „saját nevelésű” papot tudtak útjukra bocsátani és az egyre szaporodó plébániákon munkába állítani, ezzel párhuzamosan mind kevesebb szükség volt a szerzetespapság ilyen jellegű segítségére. A ferencesek hatáskörének ilyen jellegű visszaszorítása mögött kimondva-kimondatlanul egyfajta értékelő szemlélet is meghúzódott: az egyházi és állami vezetés az egyházmegyes papokat kvalifikáltabbnak és teológiai ismereteik tekintetében képzetebbeknek tekintette, mint ferences riválisaikat. Nem is beszélve arról, hogy a fölöttébb lényeges joghatóság (jurisdictio) tekintetében a saját rendi vezetőjüktől függő ferencesekkel ellentétben a világi papok a saját ordináriusuk teljes körű hatalmi és fegyelmi fennhatósága alatt álltak.

Ez az egyértelmű és egy irányba mutató folyamat a kalocsai főegyházmegye területén is lejátszódott a 18. század második harmadában.⁴⁸ Különösen Patachich Gábor érsek tevékenysége emelhető ki ebből a szempontból, aki nem csak plébániák sokaságát alapította meg, hanem a kalocsai szemináriumot is létrehozta és előremozdította a plébániák „visszaszerzésének” említett folyamatát.⁴⁹ Ő állította össze az „alulnézeti” egyháztörténet számára becses dokumentumként szolgáló általános rendeletgyűjteményt (*Statuta Generalia*), amely változatlan szöveggel még az 1760-as években is állandó hivatkozási alapként szervezte és irányította az egyházmegye plébániáinak életét és működését.⁵⁰ Feltűnő, hogy ebben önálló és kritikus fejezetet szentel a plébániákon tevékenykedő szerzetesrendek eligazításának.⁵¹ Ugyancsak ő felügyelte és adta ki 1738-ban azt a szertartáskönyvet (*Rituale Romano-Colocense*), amely a misén kívüli szertartások, különösen a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának menetét írta elő a plébániákon dolgozó alsópapság számára.⁵²

Patachich intézkedései az egyházszervezet megszilárdítását és az alsópapság lelkipásztori gyakorlatának egységesítését célozták meg. Mindezek a folyamatok tovább folytatódtak utódai alatt is. A korábbi zágrábi püspök, Klobusiczky Ferenc 1756-ban végiglátogatta az egyházmegye plébániáit, majd ezt követően egy nyomtatott könyv formátumú körlevélben adott nagy távlatú oktatást a papok számára. Lelkükre kötötte a teológiai tudományok folyamatos ápolását, amelyről három évente vizsgát kellett tenniük. Az erényes papi élet és a lelkek gondozása (*cura animarum*) iránti buzgalom (*zelus*) fenntartása érdekében évenkénti kalocsai lelkigyakorlat megtartását határozta el.⁵³ A szentségek kiszolgáltatása és a szentbeszéd megőrzése kapcsán is bölcs tanácsokat adó körlevél szándékai egyértelműek.

Az országos egyházpolitikában is kiemelkedős szerepet játszó, a 18. század egyik legfontosabb egyházi karriertörténetét magáénak tudó arisztokrata Batthyány József mindenekelőtt a plébániák lelkiéletének felrázását tekintette céljának.⁵⁴

Ennek érdekében már 1761-ben három jezsuita atyát hívott az egyházmegyébe, hogy hónapokon át tartó missziós körút keretében szentbeszéd és katekizáció segítségével élesszék fel a hitélet „szunnyadó lángját”.⁵⁵ A három jezsuita a három meghatározó nemzetiséget kereste fel: a magyar és a német misszionárius mellett itt találjuk Petrus Lipovchich „illír” szónokot is, aki a pozsegai jezsuita rendházból érkezett e távoli vidékre, hogy a katolikus délszlávok körében végezze el missziós tevékenységét.⁵⁶ Batthyány emellett hitoktatási társulatokat szervezett,⁵⁷ sikeres bérmakörutakat tartott,⁵⁸ egyházmegyei zsinatra hívta össze Kalocsára az alsópapságot, és átszervezte, korszerűsítette az espereskerületi hálózatot.⁵⁹ Egyúttal tovább erősítette az esperesek (vice-archidiaconus) hatáskörét. Regnálására általánosan jellemző, hogy országos politikai funkciói és teendői miatt viszonylag sokat tartózkodott távol, amely időszakokban a nagy döntéshozói jogkörrel rendelkező általános helynök (vicarius generalis) helyettesítette. Amikor Kalocsán tartózkodott, különösen a nyári hónapokban, legszívesebben hajósi nyaraló-kastélyában időzött.

Mindezen megszilárdulási és megerősödési folyamatokkal is összefüggésben a történetünk keretét adó 1760-as években már viszonylag kevés plébánia maradt meg a ferencesek kezelésében a kalocsai főegyházmegye területén. Batthyány József ideje alatt ezek száma tovább ritkult és az újonnan alapított plébániákat kivétel nélkül világi papokra bízta.⁶⁰

Ebbe a narratívába illeszkedik be Rochus Szmendrovich, a horvát származású ferences 1766–69 között lejátszódott zombori ördögűzési botrányának története.⁶¹ A ferencesek visszaszorításának makro- és mezoszintű folyamata a mikrotörténeti feldolgozás számos kérdőjelét megválaszolja: vajon miért nem támogatta saját rendje Rochus atya missziós tevékenységét? Vajon nem a népközeli vallási gyakorlat, a „szolgáltatások” (szentelmények, áldások, exorcizmusok, gyógyítás stb.) fejezik ki a ferences spiritualitás lényegét? Miért tűnnek racionálisnak és tartózkodónak saját rendtársai és felettesei Szmendrovich demonológiai nézeteit, a tömeges megszállottságot és az a nyilvános ördögűző rituálékat illetően?

Az a körülmény, hogy a zombori plébánia adminisztrációját továbbra is a helyi konvent gvardiánja és tagjai látták el, ferences nézőpontból hatalmas fegyverténynek számított. A bácskai régióban maximum a bajai illír plébánia és a szabadkai plébánia irányításának ténye volt ehhez mérhető jelentőségű. Bizonyára nagy veszteségként könyvelték el a renden belül, hogy Bács plébániáját éppen a zombori történetünk első évében, 1766-ban vették ki a ferencesek kezeléséből és bízták világi plébánosra.⁶² Bár a jövőt senki sem látta előre, mégis a renden belül a levegőben volt az a veszélyérzet, amely a plébániai joghatóság elvesztése után a helyi konvent mondhatni fölöslegessé válását vetítette előre.⁶³ Nem csoda, ha a tartományi vezetés egyértelmű törekvései közé tartozott a mindenkori kalocsai érsekekkel és egyházi vezetéssel való jó viszony fenntartása és egyfajta hosszú távú modus vivendi kialakítása, amely óvatosságra indította a rendi vezetést az esetleges konfliktusokkal kapcsolatban.

A tolerancia és határai a felekezeti térben

A bácskai vegyes etnikai és vallási mezőben az ismert történelmi kontextus következtében elsősorban a római katolikus lakosság élvezett előnyöket. A katolikus prioritás az állami és egyházi rendelkezésekben, az irányítás teljes mechanizmusában megnyilvánult. A katolikus dominancia különösen a két legfontosabb vallási jellegű uralkodói rendelkezés, a *Carolina resolutio* (1731) és az *Edictum tolerantiale* (1781) kiadása közötti fél évszázadban volt jelentősen érzékelhető.⁶⁴ A katolikus egyház szemszögéből az egész Bácska a kalocsai érsekség fennhatósága alá tartozott. A főegyházmegye mindenkori vezetésének külön feladatköre volt, hogy a saját hívein kívül a protestáns és a zsidó (összefoglaló katolikus terminus technicusszal: acatholicus) vallási életre is kiterjessze figyelmét és időnként felügyeleti joghatóságát, illetve, hogy ezen a tájékon különösen a nagyszámú görögkeleti lakossággal kapcsolatban alakítsa ki és szabályozza az egymás mellett élés külső kereteit.

Az ilyesféle megkülönböztetett figyelem még a Rómával egyesült keleti keresztény csoportok kapcsán is nyilvánvaló. A görög katolikus ruszinok legnagyobb csoportja a Bácska két falvában, Keresztúron és Kucorán élt.⁶⁵ Az 1760-as évek vizitációiban például szembetűnő, hogy az egyházi vezetés milyen hosszan listázta a helyi papság mindennapi liturgikus és pasztorációs gyakorlatával kapcsolatos problémákat.⁶⁶ Hasonló gyanakvással teli megközelítés tapintható ki az örményekkel kapcsolatos egyházi álláspont hátterében is.⁶⁷

Nem könnyű ezen a téren relatív meghatározást adni, mégis megkockáztatható, hogy az ortodox népesség vallási tekintetben valamivel előnyösebb helyzetben élte hétköznapjait, mint amely a sok szempontból korlátozott protestáns vallásgyakorlatot II. József tolerancia-rendelete előtt jellemezte. Ennek oka elsősorban a szerbek katonai-határőri tevékenységében és az ezzel összefüggő kiváltságokban keresendő, amely a 18. század közepéig fenntartotta kiemelt szerepüket és bizonyos értelemben autonóm helyzetüket az államhatalom szemszögéből. A Habsburg irányítás vallási értelemben is a protestánsok ügyétől elválasztva kezelte a görögkeleti kérdést: jellemző módon már a század derekán, Mária Terézia alatt megjelentek azok a császári-királyi rendelkezések, amelyek az ortodox közösségek mindennapi vallásgyakorlatát és különösen a más vallásúakkal való együttélés szempontrendszerét részletesen szabályozták.⁶⁸ Lokális egyházi szinten a század első felében még nem látható tisztán a protestánsok és ortodoxok eltérő megítélése, ám a 18. század második felében már kitapintható, hogy az egyházi vezetés – különösen a magyar lakosság szemszögéből – a protestánsná válás veszélyét jelentősebbnek tartotta, mint az ortodoxia lehetséges térhódítását, amely maximum a katolikus délszláv lakosságot érinthette. Ezek az etnikus vonatkozások – néha csak áttételesen ugyan, de – a korszak egyházi vezetésének attitűdjében rendre kiolvashatók.⁶⁹

A 18. század derekán a bácskai görögkeletiekre vonatkozó állami és egyházi rendelkezések mindazon településeken, ahol jelentős számban éltek, engedélyezték

számukra a templomépítést és az ortodox hívek létszámának megfelelő pápa alkalmazását. A helyi egyházi közösségek fölött a saját püspökük gyakorolta az irányítási és felügyeleti jogokat. Kötelezettségeik között mindössze a négy nagyobb római katolikus ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd és úrnapja) tiszteletben tartását írták elő számukra.⁷⁰ A vallási együttélést szabályozó legfelső hatósági rendelkezések természetesen csupán az elvárások normatív megfogalmazásait jelentették: kevesebbet tudunk arról, hogy egy jelentős katolikus és ortodox csoportot magába foglaló faluban vagy városban miként valósultak meg ezek az elvárások. Ezen a téren jobb híján a római katolikus egyházi vezetés által kitermelt iratanyag információira vagyunk utalva. A több-kevesebb rendszerességgel megtartott egyházlátogatási körutak alkalmával a vizitátorok kiemelt feladata volt a „schismaticus”-okkal kapcsolatos helyi viszonylatok áttekintése és jellemzése. Különösen azok a jegyzőkönyvek informatívak ebből a szempontból, amelyekben a plébános és a hívek sérelmeit, a hívek erkölcsi és vallási kihágásait, és a mindennapi együttélés apró nüanszokban megnyilvánuló jellemzőit teszik számunkra megragadhatóvá. A bácskai plébániák 1767. évi vizitációs körútja alkalmával a katolikusok rendszeresen panaszt tettek az érsek megbízottjának a velük egy településen élő görögkeletiek „jogtalanságaival”, kihágásaival kapcsolatban. Leggyakrabban a katolikus ünnepek megszegése, illetve a nagypénteki harangozás elhanyagolása került elő.⁷¹ Ugyanakkor e jegyzőkönyvekből helyenként a szó szerinti együttélés első látásra talán váratlan strukturális megoldásaira is fény derül. A városi magisztrátusok némelyikében még akkor is előfordult az ortodox vezetés, ha maga a görögkeleti lakosság kisebbségben volt az adott településen. Konkrétan idézhetjük Magyarakanizsa esetét, amelyről a jegyzőkönyvekben feljegyezték, hogy a város népességének kisebbségét kitevő, 63 házban élő, két pópával rendelkező görögkeletiek közül került ki a bíró. A katolikus jegyző mellett a négy esküdt közül három személy római katolikus, egy pedig görögkeleti volt. Amikor katolikus embert választottak bírónak, a görögkeleti esküdtek száma megduplázódott ugyan, ám ebben az esetben is biztosítani lehetett a katolikus túlsúlyt a város vezetésében. Ezt a tényt elégedetten nyugtázta a plébánia vizitátora. Az évről évre változó rendszer mindkét oldalról visszaélésekre adhatott lehetőséget, miként a következő panasz mutatja: „A görögkeleti bíró a katolikus egyház kántorát néhány hozzá intézett jelentéktelen szó miatt a város kalodájába záratta, és ott tartotta egész éjszaka.”⁷²

A kalocsai főegyházmezgye területén az 1760-as években az eltérő felekezetek együttéléséből fakadó konfliktusok Európa-szerte megjelenő látványos megnyilvánulásaihoz és egyes protestáns hatalmi súrlódásokhoz képest elenyészőnek tekinthető a katolikus-ortodox konfliktusok száma és mértéke. A megfelelő óvatossággal ugyan, de kijelenthetjük, hogy a Duna és a Tisza összefolyása fölötti háromszögben ebben az időszakban vallási tekintetben egy békés és viszonylag harmonikus együttélés nyomai mutathatók ki.⁷³ Ennek alátámasztására leginkább a szent helyek közös

használatának látványos gyakorlatát szoktuk példaként idézni. A római katolikus délszlávok és az ortodox szerbek által közösen „használt” kegyhelyek tucatjai közül csak néhány nyerte el a katolikus egyház hivatalos elismerését. Többségben voltak azok a kisebb szent helyek (források, fák, ikonok, képes fák), amelyek a bácskai népi vallás belső igényeinek megfelelően meglehetősen nagy számban kínálták a gyógyulás és csoda lehetőségét, valamint paraliturgikus megnyilvánulások egész sorát mindkét felekezeti tömb hívei számára. A Duna egyik mellékfolyója, a Mosztonga mentén tizennégy efféle kis szakrális hely és objektum nyomát tárta fel a kutatás, amelyből mindössze kettőt nyilvánítottak hivatalos kegyhellyé. A tízezrek által látogatott nagy kegyhelyek mellett ott volt egy további tucat szent hely, amelyek az interkonfesszionális megnyilvánulások klasszikus példáira nyújtanak lehetőséget. A helyek tiszteletében általában váltott ütemezésben vett részt a katolikus és az ortodox lakosság. Ritkább példák adódnak a közös imádkozásra és tiszteletadásra, hisz ezek leginkább a pap nélküli, klasszikus népi ájtatosságok esetére szorítkoztak.⁷⁴ A szent helyek közös használata mellett további példát jelenthetnek bizonyos szent szövegek, különösen az archaikus népi imádságok, amelyek ugyan későbbi gyűjtésűek, ám szókincsükben, képeikben nem kevés formai és tartalmi párhuzamot kínálnak a szerb–horvát, szerb–magyar komparatív vizsgálatok számára. Az interetnikus átadás-átvétel folyamatai mellett itt ugyancsak bizonyos vallásközi aspektusok jelennek meg.⁷⁵

Megkockáztatható tehát, hogy a régióban a relatív vallási tolerancia megvalósulásával van dolgunk egy olyan korszakban, amikor ez az ország egyéb tájait tekintve még korántsem volt általános. Korábbi tanulmányaimban ezt a tényt a terület újonnan történő betelepülésével, a legkülönbébb irányokból érkező, eltérő etnikai háttérrel és kulturális gyakorlattal rendelkező lakosság jövevényjellegével hoztam összefüggésbe.⁷⁶ A kézenfekvő magyarázat azonban mindaddig hipotetikus marad, ameddig lokális, történeti „mélyfúrásokkal” felszínre nem hozzuk a helyi szinten irányadó kölcsönös viselkedési formákat és attitűdöket.

Végezetül, egy saját korábbi mikrotörténeti eredményre utalok. A fent említett zombori ördögűző történetének van egy meglehetősen explicit konfesszionális aspektusa. Amikor Rochus Szmendrovich a saját nyilvános, görögkeleti szerbeken végrehajtott, látványosságként aposztrofálható ördögűzése mellett érvelt, akkor a megszállottak és családtagjaik, valamint a báméskodók áttérítésének esélyére építette argumentációját. Ugyanezt a diskurzust az őt támogató helyi városi vezetés is átvette, akiknek a zombori római katolikus és ortodox lakosság kiegyenlítetttségét figyelembe véve érdekében állt az „erős pap” helyben tartása. A másik oldalon viszont, a kalocsai érsek és consistoriuma állt, akikre ez az érvelés már nem tudott hatást gyakorolni: a nyilvánossága következtében veszélyes és vállalhatatlan ördögűző skandalum kockázata sokkal nagyobb volt egy-két áttérő *schismaticus* személy vagy család nyereségénél.⁷⁷

JEGYZETEK

- * A szerző az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport tagja, a tanulmány az *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* című projekt keretében készült.
- ¹ Katona, Stephanus: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I–II*. Colocae, 1800. Az alapvető munka kétszáz évvel később magyar fordításban is napvilágot látott: Katona István: *A kalocsai érseki egyház története I–II*. Kalocsa, 2001–2003. (a továbbiakban: Katona 2001–2003.)
- ² Jellemzően „teljes” egyháztörténeti áttekintésként sokáig Winkler Pál kis füzetek voltak használatban: Winkler Pál: *A kalocsai és bácsi érsekség. Történeti összefoglalás*. (Árpád Könyvek 4–5.) Kalocsa, 1926. (a továbbiakban: Winkler 1926.) Ehhez és Katona eredményeihez képest a 18. század vonatkozásában nem sok újat hoz: Török József – Legeza László: *A kalocsai érsekség évezrede*. Budapest, 1999.
- ³ Lásd ezzel kapcsolatban a jubileumi tanulmánykötet vonatkozó tanulmányait és az ott hivatkozott előzményeket: Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa, 2000. A 17. század vonatkozásában – új források bevonásával íródott – alapvető tanulmány: Molnár Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Budapest, 2004, 41–79. (a továbbiakban: Molnár 2004.)
- ⁴ Hegedűs Antal 1954-ben készített disszertációja évtizedeken át csak kéziratban volt hozzáférhető, és ezért csak kevesen hivatkozták. A hiánypótló munka végül a közelmúltban megjelent: Hegedűs Antal: *Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége*. Budapest–Kalocsa, 2010. (a továbbiakban: Hegedűs 2010.)
- ⁵ Málnási monográfiája egy fejezet erejéig érinti Csáky Imre bíboros kalocsai korszakát: Málnási Ödön: *Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732)*. Kalocsa, 1933. 87–98.
- ⁶ Tóth Tamás: *A Kalocsai-bácsi Főegyházmegeye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsek idején (1733–1784)*. Budapest–Kalocsa, 2014. (a továbbiakban: Tóth 2014.) Patachich Ádám sokrétű tevékenységének egyéb szakirodalmi lenyomatai is vannak, lásd pl. Lakatos Adél (szerk.): *Patachich Ádám érsek emléke. Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve*. Kalocsa, 2004. november 17. Kalocsa, 2005.
- ⁷ Ezek alapján legutóbb témafelvető áttekintést adott: Tóth Tamás: *Az 1763-as kalocsai zsinat*. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi László (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Budapest–Pécs, 2014. 183–200.
- ⁸ A Kalocsai Főegyházmegeyei Levéltár utóbbi években megtörtént fejlesztései nyomán az említett forrásanyagok jelentős része digitalizálva, ún. e-kutatás keretében vált könnyen hozzáférhetővé. Korábbi tanulmányaimban többször foglalkoztam a korszak egyházlátogatási jegyzőkönyveinek forrásértékével: Báth Dániel: *A hercegszántói egyház vizitációja 1767-ben*. *Cumania*, 16. (1999). 311–333; *Bácskai népszokások a XVIII. századi egyházi források tükrében*. In: Báth János (szerk.): *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig*. Az V. Duna-Tisza közti nemzetközi nemzetiségkutató konferencia (Baja, 2002. július 18–19.) előadásai. Baja–Kecskemét, 2003. 27–45. A konzisztórium jegyzőkönyvekhez sokáig alig-alig nyúlt hozzá a kutatás. Házon belüli adatfeltárásai következtében Gyetvai Péter 1992-ben megjelent, népesedéstörténeti irányultságú monográfiája meglehetősen sok értékes adatot interpretál innen (is) az 1760-as évekből. – Gyetvai Péter: *A Tiszai korona-kerület telepítéstörténete I–III*. Kalocsa, 1992. (a továbbiakban: Gyetvai 1992.)
- ⁹ A német történészekhez kötődő paradigma kontextusához: *Die katholische Konfessionalisierung*. Hg. von Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz. Gütersloh, 1995.; Reinhard, Wolfgang, Wolfgang: *Ausgewählte Abhandlungen*. Berlin, 1997.; Schilling, Heinz: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*. Berlin, 2002.; Kritikai észrevételek az elmélettel kapcsolatban: Hartinger, Walter: *Konfessionalisierung des Alltags in Bayern unter Maximilian I*. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 65. (2002) 123–156. A magyar recepciótörténetből: Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Budapest, 2005. 9–14; Kiss Réka: *Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegeye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest, 2012. 21–24.
- ¹⁰ A fogalom első következetes szakirodalmi használatára lásd Stewart, Charles: *Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek culture*. Princeton, 1991.
- ¹¹ Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája I–II*. Zombor, 1896.; Borovszky Samu (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye I–II*. (Magyarország Vármegyei és városai.) Budapest, 1909.; Báth János: *Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna-Tisza közén*. In: Uő. (szerk.): *Dunáninnen-Tiszáninnen*. Kecskemét, 1995. 7–21. (a továbbiakban: Báth J. 1995.); Báth Dániel: *On the border of Western and Eastern Christianity. The co-existence and conflicts of religions in Southern Hungarian Bácska in the 18th century*. *Acta Ethnologica Danubiana*, 10–11. (2009). 53–60. (a továbbiakban: Báth D. 2009.)

- ¹² Unyi Bernardin: *Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Budapest, 1947. (a továbbiakban: Unyi 1947.); Molnár 2004. 41–79.
- ¹³ A terminusokat a 19–20. századi néprajzi szakirodalom igyekezett következetesen alkalmazni: Sarosáczy György: *Magyarország délszláv nemzetiségei*. Népi kultúra – Népi társadalom, VII. (1973). 369–390.
- ¹⁴ Gyetvai 1992.; Bárh János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományja*. Kalocsa, 1996. 37–45.
- ¹⁵ Bottlik Zsolt: *Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715–1851)*. In: Udvari István: *A Mária Terézia-féle úrbrendezés forrásai a magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágyok úrbéri bevallásai*. Nyíregyháza, 2003. 117–143.
- ¹⁶ Bárh J. 1995. 11–19.
- ¹⁷ Más, elsősorban dunántúli egyházmegyék pozitív példáiból: Fazekas István: *A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között*. Történelmi Szemle, XXXV. (1993) 1–2. 101–131.; *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014.; Dénesi Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2006.; Góczy Zoltán – Varga Szabolcs: *Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben*. Századok, 143. (2009). 1123–1163. Saját korábbi kisebb kezdeményezéseim a kalocsai főegyházmegye forrásanyaga alapján: Bárh Dániel: *Dusnok és papja*. In: Bárh János (szerk.): *Két víz között. A Duna-Tisza közti nemzetiségek és népcsoportok hagyományai* című nemzetközi néprajzi konferencia (Baja, 1999. július 15–16.) előadásai. Baja–Kecskemét, 1999. 9–21.; *Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén*. Cumania 19. Kecskemét, 2003. 85–120. (a továbbiakban: Bárh D. 2003.)
- ¹⁸ Bárh Dániel: *Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 9–42. (itt: 10–11.) (a továbbiakban: Bárh D. 2013.)
- ¹⁹ A forrástípusról: Zeeden, Ernst Walter – Lang, Peter Thaddäus (Hg.): *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Stuttgart, 1984.
- ²⁰ Bárh Dániel: *Eskiüvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2005. 32–35. (a továbbiakban: Bárh D. 2005.)
- ²¹ Vö. Lakatos Andor: (szerk.): *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa, 2002.
- ²² A számos példa közül kiragadható: Freitag, Werner: *Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803*. Bielefeld, 1998. (a továbbiakban: Freitag 1998.); Goodale, Jay: *Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit*. Historische Anthropologie, 7. (1999). 191–211.
- ²³ Vö. Bárh D. 2005. 19–32; Freitag 1998. 133–137.
- ²⁴ A tridenti zsinaton megfogalmazott papi ideálról: Gárdonyi Máté: *A papi élet reformja a Tridenti Zsinat korában*. Budapest, 2001.
- ²⁵ Vö. Rooijackers, Gerard: *Ecclesiastical Power and Popular Culture. The Attitude of the Catholic Church Towards Youth-Culture in the Southern Netherland 1560–1700*. In: Zorica Rajković et alii (Eds.): *Folklore and Historical Process. Folklor i povijesni proces*. Zagreb, 1989. 41–56. Lásd még a 18–19. századi magyarországi adatokat a lakodalom időpontjának (napjának) meghatározására, amely törekvés legerőteljesebben az alsópapság szintjén ragadható meg: Bárh D. 2005. 52.
- ²⁶ A kérdéskör tágabb társadalmnéprajzi kontextusát egy kiváló kézikönyv-fejezet foglalja össze: Szilágyi Miklós: *Törvények, szokásjog, jogszokás*. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000. 693–759. A normatív források fokozatainak kérdésére is kitértem az egyházi irányítás szintjeit és irányultságait vizsgáló kötetemben: Bárh D. 2005.
- ²⁷ Lásd például a Kalocsai Érseki Levéltárban: Lakatos Andor – Lakatos Adél – Szabó Attila (szerk.): *A Kalocsai Érseki Levéltár. Levéltárismertető*. Kalocsa, 2002. 175–258. Felhasználásukra: Götz von Olenhusen, Irma: *Klerus und abweichendes Verhalten. Zur Sozialgeschichte katholischer Priester im 19. Jahrhundert: Die Erzdiözese Freiburg*. Göttingen, 1994.
- ²⁸ Beck, Rainer: *Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18. Jahrhunderts*. In: von Richard van Dülmen (Hg.): *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main, 1988. 107–143. (a továbbiakban: Beck 1988.)
- ²⁹ Schulze, Winfried (Hg.): *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin, 1996.
- ³⁰ Példák a plébániai háztörténetek kivesésére: Csáky Károly: *A népi erkölcs és a viselkedési szokások emlékei egy Historia domus lapjain*. Néprajzi Látóhatár, VI. (1997). 434–443.; Lovas Kiss Antal: *Pap, közösség, hatalom. Kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó tényezők a második világháborút követő évtizedekben*. Ethnica, VI. (2004) 4. 129–135.

- ³¹ Beck, Rainer: *Népi vallásosság és társadalomtörténet (Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán)*. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest, 1990. 38–57. (itt: 42–43) (a továbbiakban: Beck 1990.)
- ³² Fuchs, Ralf-Peter – Schulze, Winfried (Hg.): *Wahrheit, Wissen, Erinnerung. Zeugenverhörprotokolle als Quellen für soziale Wissensbestände in der Frühen Neuzeit*. Münster, 2002.
- ³³ Bárth D. 2013. 22–32.
- ³⁴ A paptartás viszonylatairól friss forráskiadvány, terjedelmes bevezető tanulmánnyal látott napvilágot éppen a kalocsai főegyházmegye területéről: Bárth János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*. Budapest, 2019.
- ³⁵ Bárth D. 2003.
- ³⁶ Vö. Beck 1988.; Uő.: 1990. 53.
- ³⁷ Beck 1988. 132–137.
- ³⁸ Vö. az ilyen irányú próbálkozást: Bárth D. 2003.
- ³⁹ A kérdéshez vö. Freitag 1998. 346–354. Az egyházi felvilágosodás és a helyi közösségekben tevékenykedő alsópapság kapcsolatának bőséges szakirodalmából: Goy, Barbara: *Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg*. Würzburg, 1969.; Kimminich, Eva: *Religiöse Volksbräuche im Räderwerk der Obrigkeiten. Ein Beitrag zur Auswirkung aufklärerischer Reformprogramme am Oberrhein und Vorarlberg*. Frankfurt am Main, 1989.; Schlögl, Rudolf: *Glaube und Religion in der Säkularisierung. Die katholische Stadt – Köln, Aachen, Münster – 1700-1840*. München, 1995.; Siemons, Stefan: *Frömmigkeit im Wandel. Veränderungen in den Formen der Volksfrömmigkeit durch Aufklärung und Säkularisation. Eine Untersuchung zu den Eigenheiten in der Reichsstadt Augsburg und ihrem schwäbischen Umland*. Augsburg, 2002.
- ⁴⁰ Vö. Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte der österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin, 1962.
- ⁴¹ Vö. Plongeron, Bernard: *La vie quotidienne du clergé Français au XVIIIe siècle*. Paris, 1974.; Brückner, Wolfgang: *Frömmigkeit und Konfession. Verstehensprobleme, Denkformen, Lebenspraxis. /Volkskunde als historische Kulturwissenschaft. Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner X./ Würzburg, 2000.*
- ⁴² Bálint Sándor: *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*. Budapest, 1938. és további munkáiban.
- ⁴³ Vö. Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.; Weiß, Wolfgang: *Wandel von Rolle und Selbstverständnis katholischer Landpfarrer des Bistums Würzburg im 19. Jahrhundert*. Jahrbuch für Volkskunde NF, 11. (1988). 45–66.
- ⁴⁴ Élményszerű mentalitástörténeti elemzést nyújt a 18. századi Antonius Hueber (bosnyák majd Kapisztrán tartományi) atyáról: Dusnoki-Draskovich József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, 2000. 186–308.
- ⁴⁵ A néprajzi szakirodalomban a legnagyobb hatással Bálint Sándor írt a „ferences szellemiség és a népi kultúra” kapcsolatáról: Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Kassa, 1944. (a régióra vonatkozóan különösen: 78–86.)
- ⁴⁶ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 315–316.
- ⁴⁷ A licenciátusokról összefoglalóan: Juhász Kálmán: *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest, 1921.
- ⁴⁸ Vö. Hegedűs 2010. 62–71. Ferences nézőpontból: Unyi 1947. 147–154.
- ⁴⁹ Átfogóan lásd: Hegedűs 2010; Tóth 2014.
- ⁵⁰ A rendelkezésgyjűteményt és annak kontextusát önálló tanulmányban mutattam be: Bárth Dániel: *Statuta Generalia (1738). Vallásosság és mindennapi élet Patachich Gábor kalocsai érsek általános rendelkezéseinek tükrében*. Cumania, 21. (2005). 141–173.
- ⁵¹ Bárth D. i. m. 164–165.
- ⁵² A szerkönyvhöz vö. Hegedűs 2010. 80–82.
- ⁵³ Vö. Winkler 1926. 37–38.
- ⁵⁴ Összefoglalóan: Katona I. 2001–2003. II. 196–217.
- ⁵⁵ Katona I. 2001–2003. II. 201–202.; Winkler 1926. 38–40.
- ⁵⁶ A zombori háztörténetben feljegyezték, hogy a jezsuita misszionárius alakította ki a városban élő illír hívek első hitelemzési kongregációját. – Magyar Ferences Levéltár (MFL) VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis, 40.
- ⁵⁷ Bárth János: *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a XVIII. század közepén*. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.) előadásai II*. Budapest–Szeged, 1998. 1009–1015.
- ⁵⁸ A bérmlási jegyzőkönyveket a népesedéstörténet oldaláról elemezte: Gyetvai 1992.

- ⁵⁹ Katona I. 2001–2003. II. 206.
- ⁶⁰ Vö. Unyi 1947. 153.
- ⁶¹ Bárth Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest, 2016. (a továbbiakban: Bárth 2016.)
- ⁶² Unyi 1947. 153.
- ⁶³ Zombor esetében e veszély valósága – a radikalizálódó politikai viszonyok következményeként – nagyon látványosan beigazolódott, amikor a plébánia 1781-ben végrehajtott elvétele után öt évvel magát a konventet is feloszlatták.
- ⁶⁴ Kosáry Donokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. (Második kiadás). Budapest, 1983. 83–89, 386–396. (a továbbiakban: Kosáry 1983.)
- ⁶⁵ Ma Ruski Krstur és Kucura (Szerbia).
- ⁶⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Inferioris Bacsiensis a. 1767. 61–110.
- ⁶⁷ KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Inferioris Bacsiensis a. 1767. 141–156.
- ⁶⁸ Vö. Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. (Harmadik kiadás). Veszprém, 1929. 246–247., 370–372.
- ⁶⁹ Kosáry 1983. 89–93.
- ⁷⁰ A gyakorlatban ez a kocsmák és a boltok zárva tartását jelentette. A kisebb ünnepeken mindezek csak délelőtt 8 és 11 óra között nem nyithattak ki. Kérdéses, hogy ez az eltérő kalendáriumi rendben ünneplő ortodox eseményekre mennyire volt viszont jelleggel érvényes.
- ⁷¹ Topolya vizitációjában jegyezték fel: „A görögkeletiek a római katolikus ünnepeket különbség nélkül megsértik, még a vasárnapokat is. Amíg a Nagyhéten a mi harangjaink hallgatnak, a görögkeletiek verni szokták az övéiket.” – KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Tybiscani a. 1767. 160. De lásd erről a zombori magisztrátus ugyanekkor rögzített panaszát is, amely szerint a görögkeletiek nem adnak megfelelő tiszteletet a katolikus körmeneteknek: KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Superioris Bacsiensis a. 1767. 244.
- ⁷² KFL I. 1. e. E.) Prothocollum Canonicae Visitationis Districtus Tybiscani a. 1767. 83–87.
- ⁷³ Bárth D. 2009.
- ⁷⁴ Beszédés Valéria: *Szentkutak a Mosztonga mentén*. In: Uő. (szerk.): *A jó Isten dicsőségére. Írások a vajdasági magyarság népi vallásosságáról*. Szabadka, 2000. 125–136. A legismertebb közösen használt kegyhely, „a Mosztonga legészakibb szentkútja”, Máriakönyve (Vodica) a katolikus egyház által is hivatalos elismerést nyert a 19. század elején: Silling István: *Vallási néphagyomány*. Újvidék, 2002. 199–205. (a továbbiakban: Silling 2002.)
- ⁷⁵ Silling 2002.
- ⁷⁶ Bárth D. 2009.
- ⁷⁷ Bárth D. 2016.